

חבלי לידתו של בית-הספר 'כדורי'*

אליעזר דומקה

מבוא

להקמתו של בית-הספר 'כדורי' קדם מאבק ציבורי ממושך, שנטלו בו חלק מוסדות היישוב והתנועה הציונית מחד גיסא וממשלת המנדט מאידך גיסא. שתיים-עשרה שנים ניטש הוויכוח שהיווה חלק, מזערי אמנם, במאבק היישוב על הקמת 'הבית הלאומי'. בתחילת שנת 1922 נפטר בהונג-קונג הנדבן היהודי סיר אליס (אליהו) כדורי. הוא נולד למשפחה עשירה בבגדד, רכש את השכלתו בבית-הספר המקומי של 'כל ישראל חברים' ואחר-כך עקר להודו, שם עבד כפקיד בעיר בומביי. לאחר זמן-מה נדד ללונדון ושוב חזר מזרחה. הוא השתקע בהונג-קונג, עשה חיל בעסקיו והתפרסם כנדבן למוסדות חינוך וצדקה יהודיים ולא-יהודיים במקומות שונים. כאות-הוקרה לפעולותיו זכה ב-1917 בתואר אבירות מממשלת בריטניה; גם הממשלה הצרפתית העניקה לו עיטור-כבוד על תרומותיו בימי מלחמת-העולם הראשונה. נאמן למסורת הנדבנות המשפחתית והאישית, הניח כדורי בצוואתו סכומי-כסף למטרות שונות. שתיים-עשרה שנים לאחר מותו נחנך בגליל התחתון בית-הספר החקלאי הנושא את שמו. מה שאירע בתריסר השנים הללו זכה לתיאור אחיד למדי במשך התקופה שחלפה מני אז. אופיינית היא הדרך בה הביא אז עורך 'העולם', משה קליינמן, את הדברים לידיעת קוראיו: כדורי היה יהודי תמים ועשיר בארם נהריים. וכשהגיעה אליו לפני שש שנים הבשורה על הקמת קרן ישראל בארצו (הצהרת בלפור) שמח שמחה גדולה והחליט בנפשו להביא את קרבנו לבנין הבית הלאומי לעמו. מה עשה? עמד וכתב בצואתו לעזוב ברשותה של ממשלת ארץ ישראל מאה אלף לירא בשביל בנין בתי ספר לעם. 'ממשלת א"י' – זו היתה בעיניו של היהודי התמים הזה סמל הממשלה הבונה את ביתו הלאומי של ישראל ולכן לא ראה צורך לפרש, שעזבונו נתן לצרכי בתי הספר של בני ישראל ביחוד, וכי יעלה אחרת על הדעת השלמה?

אבל עלתה אחרת על דעת השלטונות האנגליים ואחרי המון פקפוקים החליטו, שאין המתנה הנדיבה הזאת של איש יהודי מכוונת ליהודים בלבד, אלא לא"י כולה, זאת אומרת: לכל תושביה 'מבלי הבדל דת'...!

* חוב גדול חב אני לאלהיו ארליך, אשר טרח ועמל בחשיפת מירב התעודות הקשורות בסוגיה זו. כן נתונה תודתי ליורם מינורק מן הארכיון הציוני המרכזי ולגב' נאוה איוזין, מנהלת הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה על שם אביעזר ילין, על עזרתם כי רבה. אחרונה-אחרונה, הנני מודה למרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת חיפה, אשר בסיועו נכתב חיבור זה. העולם, 18 בינואר 1924. 1

גירסה זו, לפיה סילפו הבריטים את רוח הצוואה, בכך שחילקו את הסכום בין היהודים לערבים, לא נס לחה עד ימינו אלה.² האמנם היה כדורי תמים? האם עיוותו הבריטים את רצונו ('העויה זו שעוקמה למולנו במקרה המנוח כדורי בודדה היא לפי שעה במקרי חיינו העגומים', קרא עורך 'העולם' בכתבתו הנ"ל)? עיון בצוואה ובגלגוליה עשוי להצביע על פירוש שונה.

גלגוליה של צוואה

בקטע הצוואה המתייחס לעזבון זה נאמר: 'יש לחלק את העזבון לשלושה חלקים ולשלם או להעביר חלק אחד כזה לממשלה הבריטית, כדי שתבנה בית-ספר או בתי-ספר שייקראו על שמי בארץ-ישראל או בארם-נהריים (מסופוטמיה), כפי שהממשלה הבריטית תמצא לנכון'.³ זמן קצר לאחר מות כדורי פירסם בטאונס של ציוני גרמניה ידיעה זו והוסיף, כי שלישי מרכוש הניח לממשלה הבריטית על-מנת לבנות בתי-ספר בארץ-ישראל.⁴ קשה לדעת אם מוסר הידיעה, שהגיעה מלונדון, השמיט את ארם-נהריים במתכוון, באקראי או כלל לא ראה את הצוואה. מכל מקום, בכך הוא יצר בסיס לאי-הבנות, שהתפתחו למחלוקת של ממש.

הידיעה הגיעה במהרה לירושלים, בה עסקו אותו זמן ראשי היישוב והתנועה הציונית, בין השאר, באיסוף כספים למען הקמתו של 'הבית הלאומי'. אחד מהם היה ד"ר יוסף לוריא, מנהל מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל. לוריא התריע אז רבות על מצבה הקשה של מערכת החינוך היהודית בארץ וצרכיה המידיים.⁵

משהובאה הידיעה לתשומת לבו, שיגר מייד מכתב להנהלה הציונית בלונדון, בבקשו לוודא את נכונותה. הוא אף דחק בהם לנקוט בכל הצעדים 'כדי שהכסף יוקדש לבנין בתי הספר העבריים בארץ ישראל'. עיון במכתבו מגלה, כי הוא המשיך את שרשרת השיבושים; בעוד שבעיתון דובר בהעברת הכסף לממשלה הבריטית, ציטט לוריא כאילו הסכום יימסר לממשלה הארץ-ישראלית.⁶ פעילי ההסתדרות הציונית בלונדון החלו לפעול בעניין. אחי המנוח, סיר אלי כדורי (בעצמו ציוני פעיל ונשיא קרן היסוד בשנחאי), שמונה כנאמן הצוואה, שהה אותו זמן באירופה. מחליפת מכתבים שניהל עם שמואל לנדמן, מזכיר המחלקה המדינית של המשרד הציוני המרכזי בלונדון, התברר כי כבר נפגש ברומא עם ד"ר חיים וייצמן ודן עמו בנושא זה.⁷

כדורי, אשר היה מודע לאפשרויות הפירוש השונות של הצוואה, הבטיח כי יעשה כל שניתן לעשות כדי שהכסף יוצא לבניין בתי-ספר בארץ-ישראל, ולא בארם-נהריים. להדגשת דבריו אף

2 ראה, למשל: ד' וילנאי, אריאל: אנציקלופדיה לידעת ארץ ישראל, ד, תל-אביב 1976, עמ' 3514.

3 אצ"מ, S 25/2698.

4 *Jüdische Rundschau*, 7 April 1922 על-פי העיתון, הושארו שני השלישים הנותרים לאחי המנוח וליאגודת אחים (Anglo-Jewish Association), ארגון יהודי-בריטי במתכונת כ"ח, שנועד לקדם יהודים בארצות נחשלות).

5 ראה, למשל: י' לוריא, החינוך בארץ ישראל, תל-אביב תרפ"א, עמ' 29, 40. ראה גם דיווחו אצל א' צפרוני, א"ז רבינוביץ וד' שמענוביץ (עורכים), ספר השנה של ארץ ישראל, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 408-423.

6 מכתב לוריא להנהלה הציונית בלונדון מיום כ"ה בניסן תרפ"ב, הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין [להלן: 'אח"י']. 5.106/1675. חליפת המכתבים בין ההנהלות הציוניות בירושלים ובלונדון מצויה גם באצ"מ, Z 4/2588.

7 שם, שם.

סיר אליס כדורי (1865-1922)

הוסיף, כי כבר יש לי, כפי שידוע לך, בית ספר גדול מאד בבגדד, שערכו הוא למעלה ממאה אלף לירות ובו לומדות למעלה מ-1,500 בנות.⁸ ההנחה המוטעית, כי על-פי הצוואה יועבר הכסף לממשלת ארץ-ישראל, נשארה אפוא בתוקפה. כדורי החל לדון על כך עם הנציב העליון, הרברט סמואל; הוא הניח, מן הסתם, כי ממשלת המנדט היא שתטפל בעניין. בכך אישש עוד יותר את ההנחה הזאת, הן אצל סמואל והן אצל ראשי היישוב היהודי. עם זאת, הוא עדיין סייג במידת-מה את סמכויותיה של ממשלה זו, בכתבו לסמואל כי הסכומים יועמדו לרשות מפעל בניית בתי-הספר, כאשר נאמני העזבון — היינו, הוא עצמו — יווכחו שהתכנית אושרה על-ידי הממשלה הבריטית. הוא עוד הוסיף תנאי, כי הבנייה תיעשה על-ידי יהודים, בפיקוח ממשלתי.⁹ נראה אם כן, שבכך פירש אלי כדורי את צוואת אחיו, כי הכסף יוקדש לבניית בתי-ספר עבריים בארץ-ישראל. אך לא חלף זמן רב והוא נסוג מעמדתו זו. בינתיים, הוחל בצעדים מעשיים למימוש הכוונות. וייצמן פנה אל הרברט סמואל וביקשו, לאור העובדה שהכסף יעמוד לרשותו, לקבל את יושב-ראש ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, מנחם אוסישקין, שיעלה בפניו הצעות שונות באשר לאופן השימוש בכסף.¹⁰

8 מכתב כדורי ללנדמן מיום 9 באפריל 1922, אח"י, 5.106/1675. לא במקרה, כנראה, ציין כדורי את גודל תרומתו זו, שכן גם העזבון בו דובר היה בערך של כ-100,000 ליש"ט.

9 מכתב כדורי לסמואל מיום 9 ביוני 1922, שם, שם.

10 מכתב וייצמן לסמואל מיום 1 בספטמבר 1922, ח' וייצמן, אגרות, יא, ירושלים תשל"ט, עמ' 183 [להלן: וייצמן, אגרות].

2 בחיפה, 3 ביפו ואחד בכל אחת מן הערים והיישובים – טבריה, צפת, חברון, באר-טוביה, נהלל, עין-חרוד, גבעת-יחזקאל וקבוצות הגבעה (כך במקור האנגלי). כאלה האחרונים, ציין, מתנהלים הלימודים באוהלים או בצריפים.¹¹

סמואל הורה על הקמת ועדה אשר תדון בצדדים המעשיים של השימוש בכסף. בוועדה נכללו שלושה נציגי הממשלה – מנהל מחלקת החינוך, ב' באומן, ושני יהודים – היועץ המשפטי לממשלה, נורמן בנטוויץ', וכן המפקח על בתי-הספר העבריים, שלמה גינצברג (גינסור, בנו של אחד-העם). שלושת הנציגים הלא-רשמיים, היינו נציגי היישוב, היו ד"ר לוריא, אוסישקין וא"מ ליפשיץ, נציג 'המזרחי'. בנטוויץ', אשר ישב בראש הוועדה בפגישה הראשונה (8.12.1922), אמר בפתיחה כי אף-על-פי שהדבר אינו מצוין במפורש בצוואה, הרי הממשלה הבריטית והנאמנים החליטו כי הכסף יוקדש לבניית בתי-ספר יהודיים בארץ-ישראל. בדיון שהתפתח הוסכם, כי מירב הסכום יושקע בהקמת מיבנים; בשלב הראשון עבור הגמנסיה בירושלים, בית-הספר 'תחכמוני' ביפו ובית-הספר העברי המעורב בטבריה. עוד נאמר, כי ועדת-מישנה תעבד תכניות מפורטות ואומדני-הוצאות ותגישם לוועדה בישיבתה הבאה.¹²

משנראה היה כי הכול מתנהל כהלכה, פנה אוסישקין אל הנהלת קרן היסוד בלונדון וביקש ממנה לחתום על החוזה עם הממשלה הבריטית, 'היות וההסתדרות הציונית אינה יחידה רשמית, הממשלה רוצה... שעל החוזה תחתום קרן היסוד...'. 'עלינו להוסיף', דחק בהם, 'שאם לא תסכימו לעשות את החוזה, אז אין אנו רואים כל מוצא לענין ומפחדים אנו מאד שהממשלה לא תבנה את הבנינים בשביל בתי הספר, מה שחשוב כל כך בשבילנו מפני שני טעמים: ראשית – שיהיו בנינים טובים וגדולים לבתי ספרנו, ושנית שע"י זה תנתן עבודה רבה לפועלים יהודיים... נבקשכם בכל תקף למהר ולהוציא את הדבר לפועל'.¹³

תחושת בהילות זו, מסתבר, היתה מוצדקת.

כבר בישיבה הראשונה של ועדת המישנה, הודיע מנהל מחלקת החינוך המנדטורית, כי הנציב העליון קיבל מכתב מסיר ג'ון שקבורו ממושרד המושבות, שהדגיש כי העזובן הושאר לממשלת הוד מלכותו, ועל כן אין לעשות בו כל שימוש בטרם יתקבל אישור ממושרד המושבות. כמורכן דרש לעדכנו בכל התכניות.

הוועדה דנה בפרטים הביצועיים השונים ועיבדה תכניות כאשר לנתונים השונים של חדרי הכיתות, חדרי-מלאכה ומיתקני-עזר ושירותים.¹⁴ בהתאם לדרישת משרד המושבות, דיווח סמואל ללונדון על עבודת הוועדות ואף ציין, שנאמני העזובן היתנו כי העבודה תיעשה על-ידי יהודים בפקוח ממשלתי. הוא המליץ להיענות לבקשה והדגיש, כי כדורי מעוניין שהעבודה תחל במהירות המירבית.¹⁵ במקביל לכך, הורצה איגרת מן ההנהלה הציונית בירושלים להנהלה הציונית

11 מכתב אוסישקין לסמואל מיום 31 באוקטובר 1922, אח"י, 5.106/1675.

12 פרוטוקול הישיבה, שם, שם.

13 מכתב אוסישקין להנהלת קרן היסוד בלונדון מיום 20 בדצמבר 1922, שם. וכן אצ"מ, S 2/447.

14 ראה פרוטוקול של ישיבות ועדת המישנה מ-22 בינואר ו-8 בפברואר 1923, שם, שם.

15 מכתב סמואל לשקבורו מיום 26 בינואר 1923, אח"י, 1.151/825. 'מר כדורי מטריד אותי הרבה בקשר לענינו, כתב וייצמן ב-16 בפברואר 1923 לאלפרד מונד, 'הוא מושך אותו קצת יותר מדי ובסופו של דבר יעמוד בפני שוקת שבורה. ואז יאשים אותנו, לדעתי שלא בצדק, כי לא שמרנו על האנטרסים שלו'. וייצמן, אגרות, יא, עמ' 264.

בלונדון, ובה ביקשה ש'תאחזו באמצעים הנחוצים כדי לקבל האשור הנחרך'.¹⁶ זמן קצר לאחר-מכן נערך הדיון המכריע במשרד המושבות. לפתע התברר, כי דברים מסוימים אשר היו כה נהירים להנהלה הציונית, לנציב העליון ולפקידים בכירים במינהל המנדטורי — אינם ברורים כלל ועיקר. חלפו כשבועיים עד שהנהלה הציונית בירושלים התבשרה על תוצאות ישיבה זו:

התעוררו קשיים מסוימים, בלתי-צפויים מראש. ההנחה של האקזקוטיבה הציונית וכפי הנראה גם זו של ממשלת ארץ ישראל, היא כי העזבון נועד לתועלת החינוך היהודי בלבד... נראה שסוכם, כמו כן, כי העזבון יועמד לרשות ממשלת ארץ ישראל. היועץ המשפטי של משרד המושבות מציין עתה כי אף אחת מן ההנחות הנ"ל אינה מבוססת די צרכה. העזבון איננו לממשלת ארץ ישראל אלא לממשלת הוד מלכותו, וממשלת ארץ ישראל אין לה בענין זה ובכוון זה כל מעמד משפטי.

אשר למטרות שלהן נועד העזבון... משרד המושבות מציין, כי אין בצוואה שום דבר הנותן מקום לחשוב כי רק החינוך העברי יכול להפיק תועלת מהעזבון... האדון כדורי¹⁷ נשאל אם אחיו המנוח נהג למעשה ליחד את תרומותיו לעניני חינוך למען יהודים בלבד. תשובתו היתה... כי במקרה זה אין הדבר כן וכי בתי הספר שהוקמו [בידי אחיו] במשך תקופת חייו היו ללא אופי לאומי מובהק. בהתאם לכך קבע משרד המושבות כי אין להשתמש בכספי העזבון רק לטובת האוכלוסיה היהודית בארץ וכי התכנית שהוגשה לה על ידי ממשלת ארץ ישראל לא תוכל להתקבל בצורתה הנוכחית.¹⁸ למרות הסימנים המדאיגים אשר הופיעו באופק לפני-כן, היתה האכזבה גדולה, והיא התבטאה בעיתונות העברית, שלא טרחה להביא דברים כדיוקם.¹⁹ האם עיוותה ההחלטה את רצונו של המוריש? האמנם 'האמין כי כאן בארץ נוסדה מדינה יהודית, שבראשה עומד מושל יהודי ומשום כך לא מצא לנחך לפרש כי העזבון בסכום של למעלה ממאה אלף ל"ש מוקדש אך ורק למוסדות יהודיים?'²⁰

כדורי היה איש-עסקים מנוסה, אשר ללא ספק הקפיד בכתיבת צוואתו, מה גם ששליש אחר של העזבון הונח למטרות פילאנטרופיות יהודיות. לו התכוון לבתי-ספר עבריים בארץ-ישראל, היה מציין זאת מפורשות. זאת ועוד, מסורת היא במשפחת כדורי לתרום למוסדות צדקה וחינוך בארצות שונות (במזרח בעיקר) ולבני עמים שונים.²¹ נאמנים עלינו דברי סיר אלי כדורי, כי בתי-הספר שהקים אחיו לא יועדו ליהודים בלבד. ואם לא

16 מכתב לוריא ללשכה המרכזית בלונדון מיום 14 בפברואר 1923, אח"י, שם. 'מהמכתב הזה אתם רואים שהנציב עצמו עומד על הדעה שהבנינים יבנו ע"י מוסדות יהודיים ופועלים עבריים... ליתר בטחון נשלח באותו יום גם מברק, שם.

17 סיר אלי, שנכת בישיבה יחד עם וייצמן.

18 מכתב ליאונרד שטיין, מזכיר ההנהלה הציונית בלונדון, להנהלה הציונית בירושלים מיום 8 במארס 1923, אצ"מ, S 2/447 (וכן שם, Z 4/2588; אח"י, 5.106.1675; שם, 1.151/825).

19 ראה, למשל: העולם, 18 בינואר 1924.

20 א' לין, 'ההסתדרות, ארגוניה ומפעליה (תרס"ג-תרפ"ח)', ספר היובל של הסתדרות המורים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 416. וכן א' ארליך, 'ספר חיי (מעין אוטוביוגרפיה)', אשר היה: ספר זכרון לאשר ארליך, תל-אביב תשי"ט, עמ' 44.

21 כבר בשנת 1922 שלח וייצמן לאלפרד מונד רשימת פעולות-צדקה של משפחת כדורי בארץ-ישראל ומסופוטומיה. וייצמן, אגרות, יא, עמ' 206. גם כיום עובדים אלפי איכרים סינים בחוות שהקימה המשפחה.

די בכך, מחזק דברים אלה בנו, הוראס כדורי, החי כיום בהונג קונג: 'הכסף הושאר עבור העם (People) של ארץ-ישראל, וכפי שהיה נהוג בכל בתי-הספר של כדורי, ללא כל אפליה על בסיס גזע או אמונה'.²² מסתבר אפוא, כי האנשים שעסקו בנושא, פעלו על בסיס הנחה מוטעית, שבחלקה נבעה מאידיעת העובדות לאשורן – היינו, הצוואה כלשונה – ובחלקה מתוך משאלות הלב שלהם. גם הרברט סמואל עסק זמן-מה בנושא בלא שיראה את הצוואה כלל והסתמך לכן על פניות ראשי היישוב והתנועה הציונית. משהגיע המסמך לידי, בסוף 1922 או תחילת 1923, ראה זאת כחובתו להפנות את תשומת-לבם של פקידי משרד המושבות לכך, כי הצוואה אינה מציינת בתי-ספר יהודיים דווקא.²³

בית-ספר משותף או שניים נפרדים ?

ובכן, תכניותיה של מחלקת החינוך הציונית לעשות שימוש מהיר בכספי הצוואה, נגוזו. לא נותר אלא להמתין להחלטותיה הבאות של הממשלה הבריטית, אך אלה בוששו לבוא. תוך שבועות מספר העלה הרברט סמואל בפני משרד המושבות הצעה להקים בית-ספר מעורב יהודי-ערבי;²⁴ אך נקפו חודשים והחלטה לא התקבלה. סיר אלי כדורי, אשר אליו פנו הן משרד המושבות והן מחלקת החינוך הציונית,²⁵ נמנע בשלב זה מהבעת דעתו.

שמועות אודות קבלת החלטה צפויה ברוח הצעת סמואל התרבו, וממשלת המנדט נאלצה לבסוף לפרסם הודעה רשמית, כי 'תכנית להוצאת הכספים באופן שיהיו לברכה לכל כתות התושבים, עומדת עתה לעיונה של הממשלה הבריטית בהשתתפותו של הנציב העליון'.²⁶ תכנית זו עובדה ולאחר-מכן הושמעה באוזני לוריא בפגישה שנערכה במשרדו של גורמן בנטוויץ': יוקם בית-ספר תיכון מעורב בירושלים. בראש המוסד יעמוד אנגלי; בכיתות הנמוכות ילמדו הילדים היהודים בעברית והערבים – בערבית; אנגלית תילמד כשפה זרה, וחלקה יגדל בכיתות הגבוהות, עד שתיהפך לשפת הלימוד העיקרית. משרד המושבות, אמר בנטוויץ', כבר קיבל את התכנית ואף סיר אלי כדורי אישר אותה.

לוריא התנגד לדברים בתוקף: 'אנחנו חפצים בחינוך לאומי', בעוד שהשיטה המוצעת עוררה התנגדות עוד בבתי-הספר של 'עזרה'. 'נלחם על שפתנו ועל החינוך בשפתנו הלאומית'. בנטוויץ' הודה לבסוף כי חשש מהתנגדות; -משהציע כפשרה הקמת שני בתי-ספר נבדלים, נענה לוריא בחיוב.²⁷

עם זאת, לא אמרו שלטונות המנדט נואש מתכניתם הראשונה. ימים אחדים לאחר הפגישה הזו זומנו לוריא וקולונל קיש (שמונה אז לתפקיד יושב-ראש ההנהלה הציונית בירושלים) אל מנהל

22 מכתב הוראס כדורי אל כתוב שורות אלה מיום 4 באוגוסט 1983.

23 עובדות אלה גילה מנהל מחלקת החינוך המנדטורית, באומן, ללוריא וקיש בפגישתם ביום 2 בינואר 1924, אצ"מ, S 2/447. בזכרונותיו מספר סמואל, כי הקדיש תשומת-לב מרובה לשאלת החינוך הערבי. הערבים, כתב, נמצאו במצב של בורות, בעוד שכל ילד יהודי ביקר בבית-ספר כדבר מובן מאליו. ממילא, הוסיף, יכלו היהודים להשיג אמצעים כספיים רבים בחוץ-לארץ. ראה: H. Samuel, *Memoirs*, London 1945, pp. 162-163.

24 תזכיר שטיין להנהלה הציונית מיום 27 בפברואר 1924, אח"י, 1.151/825.

25 ראה מכתב שקבורו לשטיין מיום 19 באוקטובר 1923, שם. מכתב לוריא וליפשיץ לכדורי מיום 24 בספטמבר 1923, שם.

26 פרסום רשמי מיום 10 בינואר 1924, שם, וכן בעיתוני התקופה.

27 מכתב לוריא למרכז הסתדרות המורים מיום 31 בדצמבר 1923, אח"י, שם.

מחלקת החינוך המנדטורית, באומן. זה ניסה לשכנעם להסכים לתכנית בית-הספר המעורב, תוך הדגשת היתרונות הרבים של בית-ספר מעורב ליצירת קירבה ואחוזה בין יהודים לערבים. הוא הצביע גם על מעלותיו הרבות של החינוך האנגלו-סכסי, יתרונות להם לא התכחשו שני הנציגים הציוניים. אולם הם השיבו, כי אין תחליף ללימוד בעברית; הם היו מוכנים לשקול בחיוב הצעה, לפיה יעמוד בראש בית-הספר אנגלי אשר שולט בעברית ומתמצא ביהדות. 'דברינו העציבו מאד את האדון באומן', דיווח לוריא, וקיש הוסיף: 'יש לי בכל זאת ההרגשה שאנו יכולים לקוות בכטחה שהתכנית הזאת תזנח ע"י הממשלה, אבל דבר זה יהיה בלי ספק למרות רצונו של הנציב העליון היות והוא עצמו הציע את התכנית של בית ספר מעורב, גם לפני הממשלה בלונדון וגם לפני הנאמנים על עזבון כדורי.²⁸ לאחר יומיים נפגש קיש עם הרברט סמואל וטען בפניו, שבריטניה חייבת למלא אחר התחייבותיה להקמת בית לאומי, כולל הגשת סיוע להקמת מערכת-חינוך שיסודותיה לאומיים. מאוכזב, הסכים סמואל לשקול מחדש את העניין.²⁹ לא חלפו אלא ימים אחדים ומזכיר הממשלה הודיע לקיש, כי נשלחה המלצה ללונדון להקים שני בתי-ספר תיכוניים נפרדים.³⁰

פתרון זה היה מקובל על הנהגת היישוב, וכבר החלו לדון בבית-הספר התיכון העירוני שיוקם בכספים אשר יוקצו למטרה זו.

מאבקו של אשר ארליך

אך התברר, כי לא הכול היו תמימי-דעים עם כך. חודש לאחר שהועלתה ההצעה החדשה, התכנסה מועצת הסתדרות המורים. אחד מוותיקי חבריה, אשר ארליך, איש טבריה,³¹ חלק על התכנית

- 28 מכתב לוריא למרכז הסתדרות המורים מיום 7 בינואר 1924; מכתב קיש להנהלה הציונית מיום 5 בינואר 1924, אח"י, שם, וכן אצ"מ, S. 2/447. וכן ראה: פ"ה קיש, יומן ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ט, עמ' 99-100.
- 29 תזכיר קיש על השיחה מיום 4 בינואר 1924, אח"י, שם, וכן אצ"מ שם. קיש עצמו, אגב, היה חסיד של שיתוף-פעולה יהודי-ערבי, ולחצו על באומן וסמואל היה במידה מרובה בשל מצוות שולחיו. משאושרה לאחר זמן-מה הקמת שני בתי-ספר חקלאיים נפרדים, רשם ביומנו: 'בשטח החינוך החקלאי אפשר ליצור ב"ס משותף עוד ביתר קלות, הואיל ויוקדש יתר זמן לעבודה המעשית ופחות זמן להרצאות שבהן מתעוררת בעקר שאלת השפה. ואולם תחת לחץ החלטות תקיפות שנתקבלו ע"י הרב הן בהנהלה הציונית והן בוועד הלאומי לטובת מוסדות נבדלים, אנוס הייתי לתמוך בפתרון האחרון'. קיש (לעיל, הערה 28), עמ' 215. ראה גם: נ' בנטוויץ, מיכאל קיש, בריגדיר קיש, חייל וציוני, תל-אביב תשל"ח, עמ' 33. אחדים ראו בו פקיד, זר לנפש היישוב, ותו לא. ראה למשל: רשימתו של א' בן אבי, דואר היום, 5 ביולי 1927. עם זאת, דיבר בו בן-אבי רבות וטובות בספר זכרונותיו, עם שחר עצמאותנו, תל-אביב 1961, עמ' 451-458.
- 30 מכתב לוריא למרכז הסתדרות המורים מיום 9 בינואר 1924; מכתב קיש לשטיין מיום 13 בינואר 1924, אח"י, שם.
- 31 אשר ארליך (1878-1952), איש אשכולות רב-פעלים, התבלט בצעירותו בפעילות ציונית. הוא היה צעיר הצירים בקונגרס הציוני השלישי, עלה לארץ-ישראל עם ראשוני העלייה השנייה ולימד בבתי-הספר ברחובות ובכפר-תבור. אחר-כך נדד לחרץ-לארץ ועסק בפעילות חינוכית בקהילות ישראל בלבנון ובבולגריה. משחזר לארץ-ישראל פרצה מלחמת-העולם הראשונה; הוא נאסר והוגלה מן הארץ. בשלישית עלה לאחר סיום המלחמה, התיישב בטבריה והיה בה מורה, מנהל בית-ספר ופעיל בעסקי-ציבור. לאחר-מכן עקר לירושלים וממנה לתל-אביב, תוך עיסוק מגוון בפעילות חינוכית, מדעית (אסטרונומיה בעיקר) וציבורית. וראה אשר היה, לעיל, הערה 20.

אשר ארליך

להקים בית-ספר ממשלתי עירוני. 'בטבריה', אמר, 'יש בית ספר של הממשלה שאין בו מלה עברית'. הוא העלה יוזמה חדשה: 'עלינו לדרוש בית ספר חקלאי בגליל!'³² בתחילת 1924 לא זכה ארליך בתגובה חיובית על הצעתו, אף לא מחבריו המורים. בהחלטתם דרשו מן הממשלה להעביר את כסף העזבון למחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית עבור בניית גמנסיה עברית בירושלים.³³ זמן-מה לאחר-מכן נודע, כי הממשלה החליטה אמנם להקים גמנסיה בירושלים עבור היהודים ובית-ספר חקלאי בטול-כרם עבור הערבים. ארליך לא נכנע. משוכנע בצדקתו עבר מיישוב ליישוב, מאספה לאספה, עורר והלהיב למען הקמת בית-הספר החקלאי בגליל. לאט-לאט החלה פעולתו נושאת פרי. ביישוב נשמעו קולות מתחזקים והולכים בזכות הצעתו. לא חלפה שנה ושאלת בית-הספר החקלאי היתה לשיחת היום בעיתונות וביישובים רבים.³⁴ בתחילת 1925 מלאו עתוני הארץ ידיעות אודות אספות רבות-משתתפים שנערכו בערים ובכפרים; עצומות חתומות על-ידי ועדי היישובים, ראשי מועצות, התאחדות העיריות העבריות ועוד נשלחו אל הנציב העליון; המרכז החקלאי שלח חוזר לכל המשקים החקלאיים ודרש מהם לשלוח מברקים אל הממשלה ולדרוש הקמת בית-ספר חקלאי בגליל.³⁵ אף מועצת המורים, אשר שנה לפני-כן דחתה את הצעת ארליך, הכריזה: 'הועידה תומכת

32 פרוטוקול מועצת המורים מיום 20 בפברואר 1924, אח"י, 5.106/1675.

33 ש.ש, ש.ש.

34 ראה, למשל: 'מעשה כדורי זה אינו יורד זמן מה מסדר היום', הפועל הצעיר, 30 בינואר 1925; 'שאלת עזבון

כדורי אינה יורדת מעל הפרק בחיי הישוב...', הארץ, 24 בפברואר 1925.

35 אח"י, ש.ש.

בדרישת באי כח הישוב בגליל להקדיש את עזבון כדורי ליסוד בית ספר חקלאי. החסרון בחינוך החקלאי הוא ליקוי גדול בחינוך הלאומי...³⁶ בעקבות פניות אלו בא גם מכתב הוועד הלאומי אל הרברט סמואל:

במשך הירחים האחרונים היתה נכרת בין הצבור העברי בארץ ישראל גם בעתונות וגם באסיפות עם תנועה חזקה כנגד החלטת הממשלה ליסד בכספי העזבון של כדורי גמנסיה עברית בירושלים... נודע כי המוסד החדש הוא מיותר לגמרי, לאחר שהוא בא להוסיף גמנסיה על זו הקימת והוא יכניס רק ערבוביה בחינוך הבינוני של ילדי ישראל... לעומת זאת יש צורך חיוני לישוב ביסוד בית ספר חקלאי, העלול להרים את המצב החקלאי בארץ, לקשור את בני האכרים אל אדמתם ולמשוך את הנוער המקומי והעולה מן הגולה לחיי כפר פרודוקטיביים. בית הספר החקלאי צריך להווסד בגליל בסביבה חקלאית הקמה לתחיה משוממותה.³⁷

אך משנפגש חבר ההנהלה הציונית, ואן פריזלנד, עם הנציב העליון ודן עמו בעניין, נתקל בסירוב.³⁸ הוחלט אפוא, לפנות ישירות ללונדון. מרכז ההנהלה הציונית בבריטניה נתבקש לחרוץ על משרד המושבות, כדי לקבל אישור לשינוי בתכנית. אולם בלונדון לא אצו לעשות כן. ראשית, היה צורך לברר על מה ולמה שינו נציגי היישוב את דעתם: 'מתוך החמר שלפניה לא ברור לאקזוטיבה מה הם בדיוק הנמוקים שיש להביא בזכות השנויים המוצעים, ובטרם תנקוט צעדים כל שהם בעניין זה תשמח אם תואילו בטובכם למסור לה בענין זה אינפורמציה מלאה יותר...'³⁹ בתשובתו הסביר רופין, כי ההנהלה הציונית קיבלה תחילה החלטה על הקמת הגמנסיה בירושלים כעובדה מוגמרת, אך במהרה התברר כי זו לא תענה על צורכי היישוב. זאת ועוד, משך השנה החולפת הגיעו לארץ עולים רבים, החפצים להתיישב על הקרקע וזקוקים להכשרה חקלאית. כושר הקליטה של בית-הספר החקלאי היחיד, 'מקוה-ישראל', הוא 100-200 תלמידים, ולא יוכל לקלוט את ילדי העולים; מה גם שהוא ממוקם בדרום, בעוד שבשנים האחרונות נע מרכז הכובד של ההתיישבות צפונה, לעמק-זרעאל. רופין ציין, שהציבור בארץ חושש שבית-הספר התיכון בירושלים לא יהיה בעל אופי לאומי. לדבריו, נתן גם סיר אלי כדורי, שביקר אז בארץ, את ברכתו לרעיון, אם כי תוך הצעת פשרה — לחלק את הסכום הנותן, כששים אלף ליש"ט, לשניים: מחצית הסכום תשמש להקמת הגמנסיה; המחצית השנייה תינתן כהלוואה להסתדרות הציונית. הריבית אשר תשולם עבור ההלוואה, תשמש להחזקת הגמנסיה, ואילו סכום ההלוואה ישמש להקמת בית-הספר החקלאי.

'אני מאמין, סיים רופין את דבריו, 'שהבאורים דלעיל יספיקו כדי לאפשר לך להתערב במרץ בכון המבוקש על ידינו.'⁴⁰

הרברט סמואל עדיין התנגד לשינוי המוצע. כזכור, פעמיים נידחו הצעותיו, ועתה דבק בעמדתו. פניות אל הממשלה הבריטית וממשלת המנדט לא העלו דבר. 'הידיעות שקבלנו

36 שם, שם.

37 מכתב הוועד הלאומי לנציב העליון מיום 18 במארס 1925, שם.

38 מכתב שטיין לאקזוטיבה בירושלים מיום 12 בפברואר 1925, שם.

39 מכתב שטיין לאקזוטיבה בירושלים מיום 23 בפברואר 1925, שם.

40 מכתב רופין לשטיין מיום 10 במארס 1925, שם.

לכבוד

הרב אהרן הנדבב העליון ק"מ
סניף הירושלמי

ירושלים

הרב אהרן

הנה אתה מבטח את לבנו, כי האנו איתך בחרתם האמת
אשר בכתבך צדקת בראי האנו ביהושע, התבטחנו, כל האנו
כחך תבאר, ואיך בלית באור קיום כל האנו, ככדי לפן
האנו לא אקבלה ההחלטות פקדון:

האנו הבלית אהודת את התבטחתה פנאריה לבנו אנו
לאנו לא פנאריה פקדונות כבי האנו;

לכדי אקבל אנו, וסוד דית-ספר חקלא, אשר יקבל לבנו
לאנו האנו את האנו התבטח לבנו חקלא חקלא

אנו, שהנו התבטח האנו להקרא אנו לא האנו
כל האנו האנו דית פנאריה האנו החקלא חקלא

האנו פנאריה דית האנו לבנו חקלא חקלא
האנו האנו וסוד חקלא חקלא חקלא חקלא

האנו האנו חקלא חקלא חקלא חקלא

האנו האנו חקלא חקלא חקלא חקלא

האנו חקלא חקלא חקלא חקלא

מתיישבי כפר-תבור
מבקשים מן הנציב
העליון להקדיש את
כספי עזובן כדורי
להקמת בית-ספר
חקלאי בגליל

מההנהלה הציונית אינן משמחות, אמר ציר במועצת המורים, 'הרושם שלה כי הכל אבוד'.⁴¹ אולם
ארליך המשיך במאמציו ושיגר תזכירים לעיתונות האירופית והאמריקנית, אל משרד המושבות
בלונדון ואל חבר הלאומים בזנבה.⁴²
חלפו חודשים אחדים והאישור המיוחל הגיע — בית-ספר חקלאי יהודי יקום בצד בית-ספר
חקלאי ערבי.
מה חולל את התפנית בעמדת הממשלה? ייתכן, שהדבר קשור בהסרת התנגדותו של הרברט
סמואל, עם פרישתו מתפקידו באותה תקופה (יולי 1925). אין נתונים המצביעים על עמדת מחליפו
— לורד פלומר — בשאלה זו, ומותר להניח כי לא התנגד לתכנית.
דיעה אחרת גורסת, כי השינוי נבע בעיקר מהתערבותו של סיר אלפרד מונד (לימים לורד

41 מועצת המורים מיום 24 בפברואר 1925, שם.
42 אשר היה (לעיל, הערה 20), עמ' 45.

מלצ'ט) בעניין⁴³ בתחילת אותה שנה ביקר מונד בארץ-ישראל, לרגל טקס חנוכת הטכניון בחיפה (הוא כיהן כנשיא חבר הנאמנים של המוסד). בנצלו את ההזדמנות לסייר ברחבי הארץ, ביקר גם בטבריה, בבית ארליך. נקל לשער, כי בעל הבית וחבריו ניצלו את ההזדמנות והעלו בפניו את עניין בית-הספר החקלאי.⁴⁴ מונד אשר היה נרגש מקבלת-הפנים, הבטיח לפעול כמיטב יכולתו. על-פי בקשתו, שיגר אליו ארליך מכתב תזכורת ללונדון, ונראה כי סיר אלפרד אכן הפעיל את השפעתו.⁴⁵ הלחץ נשא פרי. 'בענין עזבון כדורי החליטה הממשלה לגשת להקמת שני בתי ספר חקלאיים נבדלים'. רשם קיש ביומנו ב-31 באוגוסט 1925. 'בית ספר ערכי יוקם בטול כרם ובית ספר יהודי יוקם, לפי בקשתנו, אי שם בעמק'.⁴⁶

כך הגיע אפוא לסיומו המאבק הממושך, בו החל ארליך; אך עד שהוגשמה החלטה זו, חלפו ימים רבים.

קשיים וסחבת

בעיות אחרות, קשות ובווערות יותר, עלו על סדר יומו של היישוב והטרידו את מנהיגיו. המשבר הכלכלי שבעקבות העלייה הרביעית, הירידה מן הארץ, מאורעות הדמים בשנת תרפ"ט ובעקבותיהן ועדות החקירה ו'הספר הלבן' של פספילד — כל אלה האפילו על שאלת הקמתו של בית-הספר החקלאי מעזבון כדורי. וכך הוחל בביצוע התכנית באיטיות רבה.

בראשית 1927 הודיע קיש לקולונל סוואר, מנהל מחלקת החקלאות והייעור הממשלתית (שבידיה הופקד העניין), על נכונותה של הקרן הקיימת להעמיד לרשות בית-הספר מאדמותיו, או לרכוש אדמות למטרה זו. זאת אם יקוימו התנאים הבאים לגבי אופיו הלאומי של בית-הספר:

- א. שפת ההוראה תהיה עברית.
- ב. יישמרו שבתות וחגים יהודיים.
- ג. המנהל יהיה יהודי, ישלוט בעברית והממשלה תיוועץ בהנהלה הציונית קודם מינויו.
- ד. הסגל הקבוע בבית-הספר יורכב מיהודים.
- ה. הממשלה תקים ועדה מייעצת, אשר מחצית מחבריה לפחות יהיו נציגי היישוב.
- ו. ועדה זו תייעץ בשאלת תנאי הקבלה למוסד, משך הלימודים, תכנית הלימודים, שמירת חגים ומועדים.

העקרונות התקבלו, ועל-פיהם נהגו השלטונות לקראת פתיחתו של המוסד. ואשר לקרקע — קיש המליץ, שבית-הספר יוקם בעמק-זרעאל על אדמה שתירכש במיוחד על-ידי הקרן הקיימת ותוחכר לממשלה לתקופה של 99 שנים. על המקום המדויק יוחלט בהתייעצויות בין הממשלה לנציגי הקרן הקיימת.⁴⁷ כשנה לאחר-מכן התכנסה הוועדה המייעצת לשיבתה הראשונה, כשעל

43 שם, שם.

44 דאר היום, כ"ט בשבט תרפ"ה (23.2.1925).

45 העניין לא היה זר למונד. כבר שנתיים-שלוש לפני-כן פנה אליו וייצמן כמה פעמים בנידון (וייצמן, אגרות, יא, עמ' 130, 206, 264). מונד ענה אז, כי הוא מתקשה לפעול כיוון שבממשלה יושבים אנשים החולקים עליו. בינתיים התחלף השלטון בבריטניה, ויחסיו של מונד עם אנשי הממשלה של בולדווין שכיהנה בשנת 1925 היו משופרים. עם שר המושבות אמרי פעל בשיתוף-פעולה עוד בימים בהם כיהן מונד כשר הבריאות בממשלת לויד ג'ורג', וממילא עמד תוך זמן קצר להצטרף למפלגת השלטון השמרנית.

46 קיש (לעיל, הערה 28), עמ' 215.

47 מכתב קיש לסוואר מיום 25 בינואר 1927, אח"י, 1.151/825; 5.106/1675.

סדר-יומה שאלת מיקומו של בית-הספר.⁴⁸ הממשלה לא היתה מעוניינת להקים את בית-הספר על אדמת הקרן הקיימת. לנגד עיניה ניצבו שיקולים אחרים. שבטים בדרום התנחלו על חלק מאדמותיה, ועלידי הקמת המוסד יכולה היתה לממש את זכויותיה שם.⁴⁹ כך אותרו השטחים המיועדים על גבעה ולמרגלותיה, בצל התבור, כשני ק"מ צפונית ממסחה, על אם הדרך, הלא היא דרך השיירות העתיקה, באכה ח'אן אל-תג'אר. בשנת 1928 הוחל בסלילת כביש מעפולה אל האתר.⁵⁰

אך נמצאו גם חולקים על מיקומו של המוסד. לוי שקולניק (לימים אשכול) פנה, בשם המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים, אל מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית וקבל, כי בעוד שבית-הספר הערבי נבנה ליד טול-כרם, במרכז היישוב הערבי —

ביה"ס השני המיועד ליהודים נדחק לפנה נדחקת מעבר להרים בדרך למסחה. בחירת המקום אינה מוצלחת ואינה מתאימה בהחלט לצרכי היישוב החקלאי שלנו ולצרכי המשק החקלאי... הצעתנו היא —

1. לאחוז בכל הצעדים למען החלף את מקום הבנין, להתאימו לצרכי היישוב ולהעבירו לתוך מרכז התיישבות יהודית.

2. לדאוג להחשת הבנין.⁵¹

מקום הבנין לא הוחלף. אך ננקטו צעדים לזרו את בנייתו. קיש דחק עוד ועוד במחלקת החקלאות המנדטורית ונענה מדי-פעם, כי גורמים קלי-ערך הם המעכבים.⁵²

48 היישוב היהודי יוצג על-ידי יצחק אלעזרי-וילקנסקי, מנהל תחנת הנסיונות החקלאית של הסוכנות ברחובות; אליעזר יפה, מנהל 'תנובה'; ואליהו קראחה, מנהל בית-הספר 'מקוה ישראל'. אצ"מ, J 41/379

49 'וייץ', לתולדות התנחלותנו בגליל התחתון, מול התבור: יד לנופלים, בית קשת תש"י, עמ' 14. וכן ראה מכתבו של סוואר לחברי הוועדה מיום 16 באפריל 1928, אצ"מ, J 41/379

50 אנשי כפר-תבור אשר היו בין הפונים לנציב העליון בבקשה להקים 'בית ספר חקלאי אשר יקנה לבנינו חנוך חקלאי משוכלל' (אח"י, 5.106/1675), חששו פן יעבור הכביש בקירבת מקום מושבו של שבט ערב א-זובח ולא בשטחים. ועד הכפר ארגן סעודה רשנה, 'והוזמנו הללו שגורל הכביש בידיהם'. סוכס, כי הכביש יעבור בשטחי הכפר, 'בתנאי שכל אכר יביא משרדו אבני סולינג ואבנים להכנת החצץ, ושתי חביות מים יעמיד בפתח ביתו'. עבר הדני, התיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת-גן 1955, עמ' 511. הכרזה רשמית על תחילת העבודות פורסמה ב-Official Gazette of The Government of Palestine, 1928, p. 239 (אח"י, שם). הוא לא היה

51 מכתב שקולניק אל מחלקת ההתיישבות מיום 3 בפברואר 1930, אצ"מ, S 25/2698 (אח"י, שם). הוא לא היה היחיד שערער על המיקום. משנפגש חיים ארלוזורוב (כבר בתפקידו כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות) עם לואיס פרנץ', מנהל מחלקת הפיתוח המנדטורית, תמה זה מדוע לא השתמשו בכספי העזבון לפיתוח בית-הספר 'מקוה-ישראל', 'תחת להקים מוסד מקביל במקום שאין בו, כנראה, אפשרויות רבות לפתוח'. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים [תל-אביב 1943], עמ' 62.

52 משהוחל בבניית בית-הספר (מחצית 1931) כבר הושלמה הקמת המוסד הערבי בטול-כרם. המימשל הבריטי נימק זאת בכך, שבטול-כרם כבר היה קיים בית-ספר קטן. חילופי המכתבים בין קיש למחלקת החקלאות הממשלתית מסוף 1930-ראשית 1931, אצ"מ, S 25/2698. ראה גם תלונתו של רופין באוזני הממשלה מיום 14 בנובמבר 1930, אצ"מ S 25/2698, וכן פנייתו הנרגשת של מרכז הסתדרות המורים אל הנציב העליון מיום 15 בינואר 1931, שם, שם (וכן אח"י, 1.151/825).

עיקוב נוסף נגרם בשל שאלת קידוח הבאר. הממשלה טענה, כי התעוררה מחלוקת בינה לבין פיק"א כאשר לניצול מקורות המים, ופיק"א מסרבת לשתף פעולה. נציג פיק"א הכחיש את הטענה, ולבסוף — בתיווכו של קיש — התברר כי כל העניין מקורו באי-הבנה. ראה מכתב קיש לסוואר מיום 19 בינואר 1931 ומכתב סוואר לקיש מיום 21 בינואר 1931, שם, שם. וראה דבריו של ממלא-מקום מנהל מחלקת החקלאות בזכות עיכוב בבנייה, שיש לו יתרון לטווח הארוך, במכתבו לקיש מיום 15 באפריל 1930, שם, שם. וכן את הורעתו של קיש למרכז הסתדרות המורים על הדחייה הנוספת מיום 12 בינואר 1931, שם, שם (וכן אח"י, 1.151/825).

לאחר עיכובים נוספים פירסמה הממשלה, במאוס, 1931, הודעה רשמית, בה נאמר כי התכניות הושלמו, תוואי הכביש נפרץ ומייד כשיסלל ויתאים לצורכי תובלה, יתחילו בהקמת המיבנים.⁵³ בינתיים נקדחה אף באר על-ידי הממשלה ונמצאה כמות מספקת של מי-שתייה.⁵⁴ ההודעה קבעה את חודש אפריל כמועד התחלת העבודות. אולם רק במחצית יוני הוחל בעבודה, בה נטלו חלק שבעים פועלים ערבים ושישה יהודים, שהועסקו על-ידי מחלקת העבודות הציבוריות.⁵⁵ שש שנים חלפו אפוא ממועד ההחלטה על הקמת בית-הספר, ושלוש נוספות עתידות היו לחלוף עד שראשוני התלמידים נכנסו בשעריו. העבודה התנהלה בעצלתיים, כשכרוכות בה, אלה באלה, בעיות שונות הקשורות לשאלת העבודה העברית, תחרות בין גורמים יהודיים ושונים וסחבת מצד הממשלה.

שלמה צמח,
המנהל הראשון
של בית-הספר

בעיתונות העברית הועלו טענות נגד הממשלה, המעדיפה מובילים ערביים על-פני יהודיים;⁵⁶ וכן, שגם יהודים עצמם אינם מקפידים על עקרון העבודה העברית, שעליו הוסכם מראש. מרכז העבודה של ההסתדרות פנה אל הנהלת הסוכנות בטענה כי הקבלנים אינם מקיימים את החוזה, בו נאמר כי יש להעסיק 80 אחוז פועלים יהודים ו-20 אחוז פועלים ערבים; בביקורו של נציג המרכז באתר העבודות מצאו 14 פועלים ערבים ו-7-8 יהודים.⁵⁷ טענות אחרות נגעו לשאלת העובדים המקומיים. בכפר-תבור, נשמעה התלונה, ממתנינים פועלים לעבודה, ואילו הקבלנים מביאים אנשים מחוץ למקום.⁵⁸ על תלונה זו השיבו, כי איכרי מסחה, המעסיקים בשדותיהם ערבים תמורת שכר זעום, פוגעים ברמת השכר ההסתדרותית.⁵⁹

במלאת כשנה לתחילת העבודות נודע, כי 'התקדמות העבודה בבנין בית הספר היא אטיה בהשוואה לבית הספר כדורי בתול כרם, שצריך להוציא בקרוב מחזור של בוגרים ... אימתי יתחילו בבנין בית הספר גופא — רק אלהים יודע!'⁶⁰

שלמה צמח, המנהל הראשון של בית-הספר

ראשי היישוב והסוכנות המשיכו להפעיל לחץ להחשת הקצב, וארלוזורוב, שהתמנה ב-1931 למנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, העלה את העניין בפגישותיו השונות עם מזכיר הממשלה והנציב העליון. במחצית 1932 חידשה הוועדה המייעצת את דיוניה. על סדר היום עמדה בראש וראשונה שאלת מינוי המנהל. סוכם, כי מיכרו יפורסם בעיתוני בריטניה, דרום-אפריקה וארץ-ישראל. מן המועמד נדרשו השכלה חקלאית טובה וכן נסיון בעבודה מעשית. 'רצויים נסיון בהוראה ושליטה בעברית'. המנהל יכנס לתפקידו בספטמבר 1932, שנה לפני המועד המשוער של

53 הודעה רשמית 4/31 מיום 17 במאוס 1931, שם, שם.

54 מכתב סוואר לקיש מיום 16 בינואר 1931, שם, שם.

55 דבר, 18 ביוני 1931.

56 שם, 16 ביוני 1931.

57 מכתב ברל רפטור להנהלה הציונית מיום 14 בדצמבר 1931, אצ"מ, S 25/2698

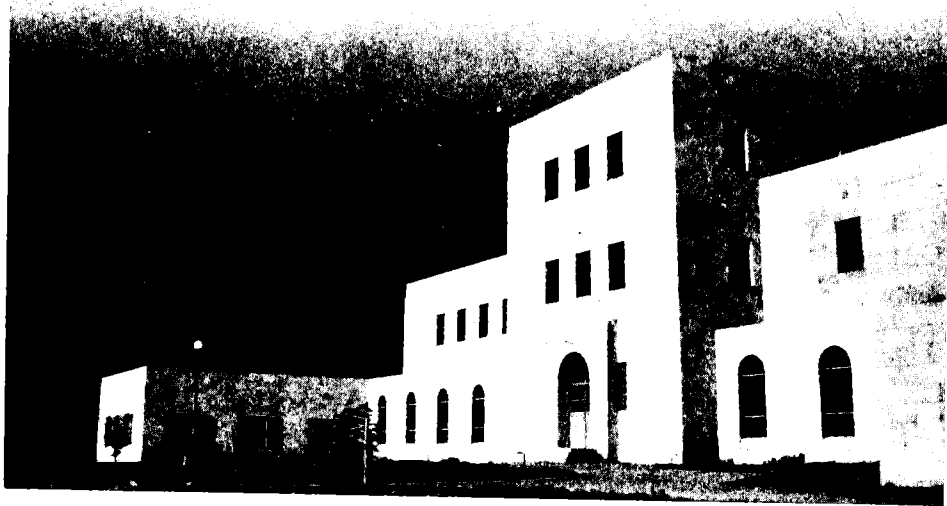
58 מכתב רבינוביץ לארלוזורוב מיום 31 באוגוסט 1931 שם, שם. ראה גם: ב' רפטור, ללא הרף, א, תל-אביב תשל"ג, עמ' 233-240.

59 קטע-עיתונות (בלתי-מזוהה) בתחיתת י"ם, אח"י, 5.106/1675.

60 דאר היום, 21 בפברואר 1932. על הסחבת וההפסקות התכופות בעבודה ראה גם שם, 18 בספטמבר 1931, מכתב מרכז העבודה של ההסתדרות אל הנהלת הסוכנות היהודית מיום 16 ביוני 1932, אצ"מ, S 25/2698

בניין בית-הספר ביום
פתיחתו, 20 ביוני 1934

פתיחת בית-הספר, ושכרו יהיה 500 ליש"ט לשנה.⁶¹ הגדרת הכישורים לא נראתה הולמת מנקודת-מבט לאומית. לא זו בלבד שידיעת עברית לא נדרשה, אלא אף לא נקבע שהמועמד חייב להיות יהודי. ארלוזורוב נפגש עם הנציב העליון ומזכיר הממשלה, והשלושה הגיעו לתמימות-דעים כי, שפת ההוראה תהיה עברית, מנהל בית-הספר יהיה יהודי ו'רצוי להשיג מנהל היודע עברית. במקרה שהמועמד שיימצא מתאים ביותר לא ידע עברית, תידרש ממנו התחייבות ללמוד עברית במשך זמן מסוים'.⁶²

תוך כמה חודשים הגיעו פניותיהם של יותר ממאה מועמדים, מארץ-ישראל ומחוצה-לארץ. בישיבת הוועדה המייעצת הוחלט לדון בבקשותיהם של תושבי ארץ-ישראל בלבד (החלטה שהותירה 16 מועמדים). מביניהם זומנו חמישה לראיונות אישיים. האחרים הושמו בדרגת-עדיפות נמוכה יותר, ואחדים הוזמנו לשמש כמורים במוסד.

יד המקרה היא שסללה את דרכו של שלמה צמח לניהול בית-הספר. צמח לא הגיש את מועמדותו במועד שנקבע, ולכן אף לא נכלל בין חמשת המועמדים הסופיים. משהתכנסה הוועדה לראיין מועמדים אלה, הופיעו בפניה ארבעה בלבד. החמישי, עקיבא אטינגר, אגרונום ופעיל-התיישבות ותיק ומוכר, נעדר מחמת מחלה. הוועדה החליטה כי א' רייפנברג הוא המתאים ביותר מבין הארבעה למלא התפקיד. אם צריך למנות מנהל מייד — ימונה הוא; אם לאו — ימתינו עד החלמת אטינגר.⁶³ בינתיים הגיע למזכירות הממשלה טופס מועמדותו של צמח, מלווה במכתב-הסבר של ארלוזורוב. ראש המחלקה המדינית נימק את סיבת האיחור בהגשת המועמדות בשחרור מאוחר של צמח מתפקידו כמנהל מחלקת ההדרכה של מחלקת הנסיונות החקלאית ברחובות. בהתחשב בכך ובכישוריו, ביקש ארלוזורוב שידונו בו כפי שדנים במועמדים אחרים.⁶⁴

61 ראה מכתב נתן, מנהל בפועל של מחלקת החקלאות, למזכיר הראשי מיום 27 במאי 1932, אצ"מ, S 25/2700. לשם השוואה, הפועלים שעבדו בבניין בית-הספר השתכרו (על בסיס יומי) כעשירית מסכום זה.

62 מכתב שרתוק לחברים היהודים בוועדה המייעצת מיום 19 ביוני 1932, שם, שם. תנאי זה לא סיפק את הסתדרות המורים, שמחתה על כך בפני ממשלת המנדט והמוסדות הלאומיים, אך מחלוקת זו לא התפתחה מעבר לחליפת מכתבים קצרה. ראה מכתב אביעזר ילין לשרתוק מיום 28 באוגוסט 1932; ותשובת שרתוק מיום 15 באוגוסט 1932, לכתבה חריפה שהתפרסמה ב'הד החינוך' ב-2 באוגוסט 1932, אצ"מ, I.151/825.

63 פרוטוקול הוועדה מיום 29 בספטמבר 1932, אצ"מ, J 41/379

64 מכתב ארלוזורוב למזכיר הראשי מיום 26 באוקטובר 1932, שם, שם. איזכור כישוריו של צמח היה כנראה משכנע ביותר; ארלוזורוב זכה, להפתעתו, למענה מידי בנוסח: 'הנני מאשר מכתבך על הנושא: מינוי מב'ש' צמח כמנהל בית-הספר כדורי'. מכתבו של מודי, ממלא מקום המזכיר הראשי, לארלוזורוב מיום 28 באוקטובר

משנתכנסה הוועדה מחדש לאחר כמה שבועות, הוחלט פה אחד על מינויו של צמח. בנימוקי ההחלטה הודגש הידע החקלאי והנסיון החינוכי (וכן גילו – 46, שאינו צעיר מדי ואינו מבוגר מדי – בלשון הוועדה).⁶⁵ שאלת העברית, מובן, כבר לא עמדה לוויכוח. צמח שעלה לארץ בימי העלייה השנייה (נחשב לראשון מבני פלונסק שעלה, לפני הידוע שביוצאי עיר זו, דוד בן גוריון), היה בעל השכלה עברית נרחבת, לימד בגמנסיה 'חינוך' בוורשה, בבית-המדרש למורים באודסה וכבר כתב מאמרים וסיפורים רבים בעברית.

בעיות 'פורמאליות'

בעיה נוספת שעוררה מחלוקת, היתה קשורה לעניין שולי, לכאורה, מה ייכתב בשלט ההקדשה לתורם? חודשים רבים לפני שהחלה העבודה בשטח כבר התנהלו מגעים בנידון. בעיקר עסקו בכך קיש וד"ר מוריס הכסטר, חבר הנהלת הסוכנות בירושלים. הכסטר דחק בקיש להתחיל ולפעול בעניין זה, משום שקרבה שעת פתיחתו של בית-הספר הערבי, ורצוי ששלטי ההקדשה יהיו זהים בשני המוסדות.⁶⁶

לאחר זמן-מה העלה קיש נוסח מצע:

בית ספר זה הוקם בחלקו מקרנות אשר צוו לממשלה הבריטית על ידי סיר אליס נדורי, ראש הקהילה היהודית בשנחאי, כדי שישמשו למטרות חנוכיות בארץ ישראל או בעירק ללא קשר לגזע או אמונה. בית ספר דומה הפועל בערבית / עברית הוקם מעזבון זה בטול כרם / הר תבור.⁶⁷

הקדשה זו אמורה היתה להיכתב בשלוש השפות הרשמיות. אך נוסח זה לא התקבל. על-אף פניותיו של קיש, כי חשוב שיודגש שיהודי הוא שתרם למטרת חינוכם של יהודים וערכים כאחד, נקבעו בשני בתי-הספר לוחות-הקדשה זהים, ללא התייחסות ליהדותו של התורם:

בית הספר לחקלאות על שם כצורי

הר תבור

נוסד בשנת 1933

מעזבון הנדיב המנוח

סיר אליהו כצורי ז"ל

מעיר הונג קונג⁶⁸

1932, שם, S. 25/2700. לימים סיפר צמח בזכרונו, כי ארלחורוב פנה אליו וביקשו לנהל את בית-הספר. צמח לא נלהב לתפקיד ('אני שלמה צמח, בן העלייה השנייה ועובד הסוכנות, מחובר באופן פורמלי אל ממשלת המנדט!'). הוא לא רווה נחת משך תקופת ניהולו. ש' צמח, ספור חיי, ירושלים-תל-אביב תשמ"ג, עמ' 159-159.

65 פרוטוקול הוועדה מיום 5 בדצמבר 1932, שם, J. 17/568, J. 41/379

66 מכתב הכסטר לקיש מיום 24 באוקטובר 1930, שם, S. 25/2698. בתיק זה מצויה כל חליפת המכתבים ביניהם אודות נושא זה.

67 בשלב מאוחר יותר המליץ קיש להשמיט המלה 'עירק', כדי שלא יימצאו שואלים מדוע החליטה הממשלה להוציא את כל הכסף בארץ-ישראל. מכתב קיש לסוואר מיום 13 ביולי 1931, שם.

68 הכתיב 'כצורי' הוא לפי הוראת סיר אלי כדורי למנהל לשכת העיתונות הממשלתית, פראון, שהגדירו ככתיב הנכון של השם. מכתב פראון למחלקה המדינית מיום 8 ביוני 1932, שם, שם. למרות מחאתו הנמרצת והמנומקת באריכות של שרתוק, (מכתבו לפראון מיום 12 ביוני 1932, שם, שם), נחרתה האות צ' על השלט. אחר-כך נוסף גם 'נדורי' בסוגריים, ותוך זמן לא רב כמעט לא נמצא זכר ל'צ'.

בית הספר להקדשה על שם בצורה
 תלמידי
 מוסד חקלאי
 מערכת הנדסה חקלאית
 סדר אליהו בצורה נל
 מערכת הנדסה חקלאית

THE AGRICULTURAL SCHOOL
 ESTABLISHED IN 1933
 FROM THE S.D. DEPARTMENT
 OF THE UNIVERSITY OF SYDNEY
 SIR ELIAS KADOURIE
 DEPARTMENT

الدراسة في الزراعة الحديثة

السليس حضورى

שלט ההקדשה בכניסה לבית-הספר

לקראת פתיחה

באביב 1933 שוב התכנסה הוועדה המייעצת (נוספו אליה המנהל צמח ופרופ' בודנהיימר מן האוניברסיטה העברית); בסדר-יומה נכללו נושאי ארגון בית-הספר, תכנית הלימודים, גיל התלמידים, מבחני-כניסה ועוד. לאחר פגישות אחדות פורסמה ההודעה הרשמית בעיתונות על דבר פתיחת בית-הספר בתחילת 1934.⁶⁹ תנאי הקבלה שנקבעו היו:

- א. גיל מכסימאלי — 18 שנה; מינימאלי — 16 שנה. במקרי הצטיינות מיוחדים יתקבלו גם בני 15.
- ב. השכלה — שמונה שנות לימוד לכל הפחות.
- ג. בריאות — התלמידים צריכים להיות בריאים בגופם.
- ד. תנאים אחרים — על הורי התלמידים להיות תושבי קבע בארץ. מבין מגישי הבקשות יעדיפו את בני ההתיישבות. נסיון בעבודה חקלאית — יתרון. בטפסי הבקשה התבקשו המועמדים לציין את כוונתם לעסוק אחר סיום לימודיהם בחקלאות או 'להיות מפקח ממשלתי בלבד'.
- ה. שכר הלימוד, האוכל והלינה לשנה — 24 לא"י — ישולם בשלושה תשלומים.⁷⁰

ההרשמה נעלה בספטמבר אותה שנה. המועמדים נבחנו בעברית ובחשבון והתייצבו בפני ועדת-קבלה. 22 מתוכם התקבלו ואמורים היו להתחיל בלימודיהם בתחילת 1934. משחלף מועד זה ובית-הספר לא נפתח, שיגר שרתוק (אשר בעקבות רצח ארלוזורוב התמנה למנהל המחלקה

69 ביולי 1933 נודע, כי 'מפאת עבודות ההכנה בבנינים ובמשק לא יחלו הלומדים לפני ראשית ינואר 1934. חוזר מטעם מחלקת החינוך המנדטורית מיום 13 ביולי 1933, וכן מכתבו של לוריא לשרתוק מיום 24 בינואר 1934, אצ"מ, J 17/569

70 ראה, למשל, פרוטוקול הוועדה מיום 23 ביוני 1933, שם, J 41/379; וכן, אח"י 5.106/1675. למרות העדפת בני ההתיישבות, בלשון ההודעה, השתדל צמח לאזן בין כפריים לעירוניים, חניכי תנועות הנוער. דבר זה חייב הכשרה מוקדמת של העירוניים במקצועות חקלאיים ושל הכפריים במקצועות כלליים. עדות בעל-פה של בוגר מחזור א', יהודה מודעי (בוקנץ), מיום 14 בנובמבר 1982. ואשר לשכר הלימוד, מן הראוי לציין כי לא הועלה אף לא פעם אחת משך 14 שנה, עד הקמת המדינה.

חצר בית-הספר
בשנה הראשונה

המדינית) מכתב אל מזכירות הממשלה והאיץ בה לפעול ולהודיע במהרה על תאריך פתיחתו של בית-הספר.⁷¹

מזכיר הממשלה הסביר, כי העיכובים נגרמו בשל קצב עבודתו של הקבלן שהוחלף ובגלל מזג האוויר החורפי. לפיכך, לא נראה שבניין בית-הספר יושלם לפני סוף מאי (1934). הממשלה תשתדל, עם זאת, לפתוח את המוסד עוד לפני-כן, ועבודות הסיום יבוצעו בעת חופשת הקיץ.⁷² חלפו ארבעה חודשים, וב-20 ביוני 1934 נפתח סוף-סוף בית-הספר בטקס חגיגי, בנוכחות הנציב העליון, סיר ארתור ווקופ, פקיד-מימשל בכירים ונציגי היישוב והתנועה הציונית. בנאום הפתיחה גילה הנציב העליון, כי סכום העזבון יחד עם הריבית הגיע כבר לכדי 178,000 ליש"ט, ועל כך הוסיף אחי המנות, סיר אלי כדורי, 1,500 ליש"ט להקמת מעונות למורים. הוא הביע תקוותו ואמונתו, כי 'כולנו נעריך כרבות הימים את חשיבותו של בית-הספר הזה לחקלאים היהודים בארץ'.

אחר-כך 'הוסרה המסכה מעל הלוח שהוצב לזכרו של המנות סיר אליס כדורי בידי הוד מעלתו בנוכחות הנאספים, והוא הכריז על פתיחתו הרשמית של בית הספר'.⁷³ שתים-עשרה שנה חלפו אפוא מן היום בו נודע על העזבון ועד שראשוני התלמידים נכנסו בשערי בית-הספר. דומה, כי חמישים השנים הבאות הצדיקו את המאמצים הרבים שהיו כרוכים במאבק סביב הקמתו.

71 מכתב שרתוק למזכיר הראשי מיום 4 בפברואר 1934, אצ"מ S 25/2698

72 מכתב הטהורין-הול לשרתוק מיום 19 בפברואר 1934, שם, שם. שרתוק העביר העתק של המכתב למרכז העבודה של ההסתדרות בחיפה והוסיף: 'אבקשכם להמציא לי את הערותיכם לתשובה זו של הממשלה. בעקר מענין אותי לדעת עד כמה יש לזקוף את אטיות הבנין על חשבון המחסור בפועלים עבריים, שהקבלן היה מחויב להעסיקם'. שם, שם.

73 חוברת לציון המאורע, הוצאה ממשלתית (ארכיון כדורי). בית-הספר כלל בניין מרכזי שתוכנן על-ידי האדריכל הממשלתי הריסון. בבניין היו חדרי-כיתות, מעבדות, חדרי-פנימיה ומגורים לסגל (עד שנת 1977 למדו בו כל תלמידי בית-הספר), וכן תחנת-כוח, רפת, מחלבה, בתי-מלאכה ובית הכנת שימורי-זון. שטחי המוסד התפרסו על-פני כאלפיים דונם.